

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

УДК 3/6.001.76

Олександр Удод, Михайло Юрій

СОЦІАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

У статті йдеться про модернізаційні процеси, які відбуваються в традиційних суспільствах і перехід їх до суспільств сучасних. Розглядається відмінність між модернізаційними і постмодернізаційними процесами.

Ключові слова: модернізація, постмодернізація, традиційне суспільство, архаїчність, індивідуальність.

Що таке модернізація? Існують соціальні зміни, соціальний розвиток і модернізація як особлива форма розвитку. Ми можемо назвати розвиток модернізацією, якщо люди переходять від традиційного існування до сучасної персональності, якщо індустріалізація складає перший щабель, якщо здійснюється науково-технічний прогрес, якщо приймаються сучасні інститути влади. Модернізація – це процес переходу від традиційного суспільства до сучасного.

Традиційні суспільства – історично перші.

Це суспільства, які відтворюють себе на підставі традиції. Переважання традиції над інноваціями в них пов'язано з обмеженістю допустимих інновацій: вони прийнятні доти, доки не руйнують традицію або систему влади, і вони неспроможні змінити соціальні структури традиційного суспільства [2, с. 57–65].

Традиційні суспільства відрізняються від сучасних і іншими особливостями: залежність в організації соціального життя від релігійних або міфологічних уявлень; циклічність розвитку; колективістський характер суспільства і відсутність виділеної персональності; переважання орієнтація на метафізичні, а не на інструментальні цінності; авторитарний характер влади; відсутність налагодженого попиту, тобто здатності виробляти не заради суттєвих потреб, а заради майбутнього; переважання особливого психічного складу – недіяльної особистості, яка називається в психології людиною типу Б; орієнтація на світоглядне знання, а не науку.

З нашої точки зору, головною рисою серед визначених є домінування традиції над інновацією. Багато дослідників вважають, що більш важливо в традиційних суспільствах – відсутність виділеної персональності. Це, однак, наслідок домінування традиції, оскільки соціальний запит на індивідуальність – це запит на суб'єкта творчої діяльності, здатність виробляти нове. Він виникає у сучасних суспільствах. Другою за значенням після переважання традицій над інновацією ознакою традиційного суспільства є наявність релігійного або міфологічного виправдання традиції. Можливість швидких перетворень блокується цими формами свідомості, і модернізаторські спроби, які можуть мати місце, не завершуються, виникає зворотній рух. Саме це – рух уперед і повернення назад – створює циклічний характер розвитку, характерний для традиційних суспільств.

Невиділеність індивідуальності, персональності визначається не тільки відсутністю інтересу до інновацій, але й колективістським характером релігійних і міфологічних уявлень. Колективістський характер традиційних культур не означає, що в них немає яскравих, особливих, не подібних на інших людей. Вони, без сумніву, є, але їх соціальна роль визначена здатністю виражати колективістські уявлення. Конкретна поведінка людей у традиційному суспільстві визначена нормами, які задані традицією, релігією, общиною або

колективом. Власне, переважаючим типом цінностей в них є авторитарні цінності, тобто ті, які підтримані традицією і підтримують її і колективістські уявлення. В цих суспільствах ще немає чіткого поділу на цінності інструментальні (регулюють повсякденну поведінку і діяльність) і світоглядні (пов'язані з уявленням про світ). Існує підпорядкування інструментальних цінностей світоглядним, жорсткий світоглядний контроль, внутрішня і зовнішня цензура поведінки і мислення людей, що невідворотно веде до політичного авторитаризму (у суспільствах з державною структурою) і відсутності особистих свобод [7, с. 31–33].

Оскільки вся структура свідомості традиційних суспільств, їх культури і влади гарантує відтворення старого, люди в них живуть сьогоднішнім днем. Формується критичне ставлення до підприємництва, до нагромадження.

Внаслідок модернізації відбувається перехід до сучасного суспільства. Варто врахувати конвенціональність терміна “сучасне суспільство” (modern). Людське життя реалізується в трьох вимірах: минулому, теперішньому і майбутньому. В цьому розумінні все теперішнє є сучасним. Але процес розвитку нерівномірний: теперішнє деяких суспільств подібне на минуле інших або, навпаки, теперішнє одних соціальних організмів – це майбутнє інших. Така нерівномірність призвела до того, що терміну “сучасне суспільство” надано наукове значення. Воно містить в собі, перш за все, корінну відмінність сучасного суспільства від традиційного – орієнтацією на інновації та інші риси: переважання інновацій над традицією; світський характер соціального життя; поступальний (нециклічний) розвиток; виділену персональність, переважаючу орієнтацію на інструментальні цінності; демократичну систему влади; наявність налагодженого попиту, тобто здатності виробляти не заради суттєвих потреб, а заради майбутнього; активний діяльний психологічний склад (особистість типу А); надання переваги світоглядному знанню точних наук і технологій (техногенна цивілізація).

Як бачимо, сучасні (modern) суспільства, по суті, протилежні традиційним. Тому перехід до них – модернізація – це драматичний процес.

Фокусом сучасних суспільств виступає індивідуальність, що виростає на перетині інновацій, секуляризації і демократизації. Активна діяльність заради майбутнього, а не тільки сьогоденного споживання породжує тут тип трудоголіка, який готовий до постійної життєвої гонитви. Його становлення в Західній Європі здійснювалося на підставі такого способу секуляризації життя, як протестантизм, поява протестантської етики капіталізму. Але й більш пізні непротестантські модернізації дали той самий результат у зміні персональності. Сучасним стає не тільки суспільство, але й людина. Її відрізняє: інтерес до усього нового, готовність до змін; різнобічність поглядів, орієнтація на інформацію; серйозне ставлення до часу і до його виміру: ефективність; планування ефективності і часу; особиста гідність, партикуляризм і оптимізм [4, с. 15–35].

Протилежність рис традиційного і сучасного суспільства, загальне уявлення про прогрес як поступальний розвиток орієнтувало країни, що модернізуються, на наздоганяючу модель розвитку.

Наздогнати розвинені (сучасні) суспільства Заходу – ось мета, яка стояла як перед Російською імперією і Радянським союзом, у складі яких була Україна, на всіх етапах їх модернізації. Ця проблема є актуальною для нашої держави і на сучасному етапі.

Хоча прийнято вважати, що наздоганяюча модель розвитку уже заперечується нині і її активне застосування було в період деколонізації 60–70-х років ХХ ст., в реальності ця модель – найпоширеніша, а в Україні, інших країнах Східної Європи і Туреччині – єдина. Не тільки між 1940 і 1965 роками, як описується в літературі, але й сьогодні ця модель активно впроваджується. Україна, інші країни Східної Європи, Туреччина – “друга Європа”, що наздоганяє “першу Європу”.

Але наздоганяюча модель має свої межі. Позначимо їх.

1. Приватним результатом наздоганяючої модернізації є втрата традиційної культури без набуття нової, сучасної. Такі невдачі модернізаційної стратегії особливо в 60–70-і роки внаслідок активних зусиль перетворювати країни, що звільнялися від колоніальної

залежності, взагалі вивели термін “модернізація” зі вжитку, скомпрометували його. Замість нього почали вживати поняття “розвиток”. Однак тепер у зв’язку з очевидно декларованими завданнями не просто розвитку, а модернізацією України та іншими країнами Східної Європи після краху комунізму, наявна й успішна модернізаційна спрямованість турецького досвіду знову повернули цей термін на сторінки наукової літератури, не знищивши зазначеної небезпеки, особливо для України та інших країн Східної Європи.

2. “Наздоганяюча модель” модернізації створює острови, анклавні сучасного життя у відсталіх країнах. Це – Сан-Паулу і Ріо-де-Жанейро в Бразилії, великі міста Мексики, Бомбей і кілька островів зеленої революції в Індії, Стамбул та низка інших міст Туреччини, Київ, Донецьк, Львів в Україні. Ці анклавні, без сумніву, полегшують завдання модернізації, але водночас вони посилюють соціальну несправедливість, роблять нестійким соціальний баланс. Модернізація наздоганяючого типу створює певну нерівність, обіцяючи при цьому рівний шанс (чого не робило традиційне суспільство), і оскільки це далеко не для багатьох, створює соціальне невдоволення, ситуацію нестійкості, що сприяє можливості України повернути до авторитаризму, а Туреччини – до фундаменталізму.

3. Водночас анклавна наздоганяюча модернізація, ламаючи традицію, ставить суспільство перед відсутністю духовної перспективи. Дрібний бізнес стає обов’язковою нормою життя суспільства, втягуючи в нього великі людські маси. Суспільство розвивається, не дискутуючи духовну перспективу. Небезпека авторитаризму, агресивне пробудження ісламу до певної міри є реакцією на цю ситуацію, ситуацію відсутності великих ідей, національних окреслень сучасної культури.

4. “Наздоганяюча стратегія” передбачає, що Північна Америка і Західна Європа залишаються незмінними, тобто очікуючи відсталіх сусідів. Однак сьогодні світ у радикальній трансформації. Багато розвинених капіталістичних країн нині знаходяться в перехідному процесі. Відбувається зміна напрямку соціального розвитку. За А. Тоффлером – це перехід від індустріальної цивілізації до постіндустріальної. Згідно з Дж. Несбітом, відбувається перехід до інформаційного суспільства. Як би не називався і не характеризувався цей період, його суть – бачення меж росту індустріального світу, демасовізація і пріоритет людини щодо існуючих інститутів, які б забезпечували цю пріоритетність. Як стверджує Дж. Несбіт, висока техніка вимагає високої людської відповіді, чим більше світ прагне до єдиного стилю життя, тим більше значення в ньому набувають глибинні цінності, виражені в реалії, мові, мистецтві, літературі [7, с. 34–37].

Нині є немало праць, крім модерністських [6], в яких ідея об’єднання підстав сучасних і традиційних суспільств звучить все настирливіше. Наприклад, відомий дослідник, автор декількох книг про СРСР А. Етціоні в своїй праці “Моральний вимір. До нової економіки” [3] аналізує можливості розвитку за межами корисності (передбачаючи повернення суспільства до моральних підстав), за межами раціональності, орієнтованої на мету (завдяки збільшенню ролі цінностей і емоцій), за межами радикального індивідуалізму (через збільшення значення колективів і колективної раціональності). Всі ці зміни саме складають, на думку А. Етціоні, зрушення в соціальному розвитку.

Досить нелегко відповісти на питання, чи визріває нова парадигма в головах теоретиків (А. Тоффлера, Дж. Несбіта, постмодерністів, А. Етціоні та ін.) і стає підставою легітимації нових соціальних процесів, як це вже було у XVII–XIX століттях, чи вона об’єктивно складається в історії і лише фокусується ними. Вважаємо, що обидва процеси мають місце. Хоча науково-раціональна й етична легітимації не є єдиними або домінуючими, вони мають місце. Джерелом саме раціональних філософських і наукових описів соціальної реальності є сама реальність, як її власні нові параметри розвитку, так і негативні сторони її нинішнього стану. Останні з усією очевидністю вказують на межу можливостей людства і кордони його існування.

Це означає, що зміна глобальної тенденції як у плані інституціоналізації, так і в ціннісному відношенні, не дозволяє країнам, що модернізуються, зокрема Україні, іншим країнам Східної Європи, Туреччині, тільки переймати й імітувати існуючі структури

західного суспільства, які самі починають піддаватися змінам. Весь світ не може жити, як США. Така інтенсивність споживання природних і людських ресурсів була б екологічно і культурно небезпечною. Від країн, що модернізуються, вимагаються нині інші напрямки розвитку, нові шляхи.

Розвиток суспільства пов'язаний з великими труднощами і жертвами. Тому процес розвитку вимагає, як уже зазначалося, обґрунтування, легітимізації. У XVII–XIX століттях джерелом легітимізації модернізації були: протестантська етика і наукова раціональність. У класичний період реальність представлялася підпорядкованою універсальним цінностям і нормам, що склали підставу європейської цивілізації.

Нині універсальні форми легітимізації модернізації відсутні. Як уже зазначалося, раціонально-наукова легітимізація полягала в тому, щоб сприйняти деякі зразки розвитку як норми, моделі розвитку. “Наздогнати” можна було тільки в тому випадку, якщо модель розвитку, її зразок були відомі. Успішні модернізації (Японія, Південно-Східна Азія) і невдалі (більшовицька модернізація в СРСР) заперечують це джерело легітимізації. Зміни, які відбуваються і яких потребує світ, настільки серйозні, що можлива конвенція про новий термін – “постмодернізація”. Сучасним ми називали індустріальне, західне, капіталістичне суспільство. Це була конвенція, оскільки в сучасності проживають і традиційні, і примітивні суспільства.

Можна сказати, що мета модернізації – це вже не сучасне, а постсучасне суспільство, перехід від традиційного суспільства до постсучасного може бути названий постмодернізацією. Значною мірою цей процес відкритий французьким постмодернізмом. Концепція постсучасної культури, постсучасного суспільства, постсучасного розвитку претендувала на те, щоб піддати критиці сучасне суспільство і повернутися до цінностей традиції. Ним заперечувалися революції та інновації сучасного (modern) суспільства, відзначалася криза легітимізації процесу розвитку, зникнення старих джерел легітимізації. Водночас постмодернізм відчував себе як новий модернізм. Він резонував модернізм, поновлював його [7, с. 34–37].

Цікаво, що концепція постсучасного суспільства визрівала у тих, хто вивчав незахідний світ: середньовіччя, нижчі верстви суспільства на самому Заході, радянську систему і соціалізм, країни, що розвиваються, Схід в його класичному протистоянні Заходу, Південь в його сучасному протистоянні Півночі. Економічна відсталість супроводжувалася в цих незахідних регіонах наявністю таких форм життя, які ці співтовариства робили “м'якими” порівняно з “жорсткими” культурами Заходу. При цьому Західна Європа, як регіон тисячолітньої культури, містила в собі національні особливості – традиції і висоту культури. Тому Західна Європа зверталася до власного потенціалу відтворення деяких бажаних рис традиційного суспільства. Боротьба між локківською людиною (людиною “сучасною”) і “середньовічною” людиною, тобто людиною традиційного суспільства, яка ще вчора складала пафос модернізації, вже не видається нині настільки очевидно необхідною як теоретично, так і нарівні феноменологічних описів. Теоретично, оскільки шуканим стає синтез цих моделей; емпірично, оскільки є приклад Японії та інших держав Південно-Східної Азії, де “продемонстрована, – за словами американського дослідника Г. Лоджа, – дивна здатність до пристосування середньовічної ідеології до вимог сучасності” [5, с. 79].

Уявлення про постсучасне (postmodern) суспільство наближує риси традиційного і сучасного суспільств. Воно містить: орієнтацію на нове, з урахуванням традиції; використання тенденції як передумови модернізації; світську організацію соціального життя, але збереження релігії в духовній сфері; значущість виділеної персональності і, разом з тим, схвалення і використання наявних форм колективності; поєднання світоглядних і інструментальних цінностей; демократичний характер влади, але визнання авторитетів у політиці; ефективну продуктивність, але й обмеження меж росту; поєднання психологічних характеристик людини традиційного і сучасного суспільства; ефективне використання науки при здійсненні традиційних, ціннісних легітимізацій соціального вибору.

Такий перелік “завжди гарного” видався би утопічним, якщо б кілька країн – Японія, “молоді тигри”, Індонезія – не демонстрували успішність пошуку сучасних структур на підставі традиції, якщо б Туреччина не давала певний приклад того самого на сьогоднішнім етапі свого розвитку.

Японія здійснила успішну модернізацію, обігнавши європейські країни й Америку не тому, що наслідувала певну раціонально-наукову модель, а тому, що після революції Мейдзі (до певної міри зробивши це) Японія зуміла використати традиційні і моральні цінності – сім’ї, праці в своєму розвитку. (Так само як Туреччина – традиції торгівлі, ремісництва). Японія не заперечувала європейської моделі модернізації і не стала моделлю для інших країн. Серед багатьох описів “японського чуда” підкреслюється значущість групової ідентифікації японця, відсутність індивідуалізму (підстави модернізації Заходу), а також визнання ним важливої значущості своєї ролі у групі [7, с. 40].

Постмодерністська концепція розвитку знову залишає поняття “постсучасність”, “нова сучасність” теоретичного змісту. Постсучасними є всі ті наявні в теперішній час суспільства, які забезпечують собі стабільність, життєздатність і розвиток на підставі будь-яких підходів.

Якщо, наприклад, люди в країні безініціативні чи навіть нерозумні, не мають трудових навичок, чи можлива тут модернізація? Відповідь на це питання давали багаточисленні приклади спроб змінити людей, жорстокість модернізаційних процесів. У Радянському Союзі перепорою для розвитку завжди вважалися люди і їх морально-етичні риси. Вони не давали можливості стати Заходом, побудувати комунізм. Зовсім не потрібно міняти людей, а можна використати їх ментальні риси. Жінки Південно-Східної Азії з терпінням плели корзини, тепер так само з терпінням вони палять діуди і тріуди високоякісної побутової електроніки.

На початку ХХ століття існувало повне й абсолютне уявлення про те, що західний авангард вирвався вперед і його ніхто не дожене. Вважалося, що шанс мають тільки Англія, Франція, Німеччина, Австро-Угорщина, Італія, Росія, США і Японія. В результаті вікового розвитку економічний переїхав в Тихоокеанський регіон. Найбільш розвинені – Японія, чотири тигри (Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Сінгапур), країни АСЕАН, окреме місце серед названих посів Китай.

Пророцтва Й. Шумпетера – цього Дж. Несбіта початку минулого століття – не збулися.

Не імітація, не заклик дивитися на США або Західну Європу стимулював розвиток цих країн, а створення національної ідеології, яка задовольнила претензії протиборчих соціальних сил. У кожній країні є такі протиборчі сили. Їх об’єднав погляд на модернізацію не як радикальну переміну знаків розвитку і всіх цінностей, а як на техніку, технічні прийоми, які, з одного боку, дозволяють розвиватися країні, а з іншого – дозволяють їй зберігати властивості нації, її особливості [1, с. 297].

Відсутність такої загальнонаціональної ідеології, спільної мети – центральна проблема сьогоднішньої України. Анклави, як наслідок імітації чужого досвіду, часто ведуть до етнічного розриву і заставляють задуматися про збереження етнічної цілісності. Ідеологія згоди щодо модернізації, а точніше постмодернізації – розвитку для виживання, збереження, примноження національних культур створюють загальнонаціональну здатність здійснити розвиток.

Так, в Україні неможливо здійснити модернізацію, зневажаючи такими рисами українців, як душевність і наявність святинь.

Психологічні особливості українського народу – душевність, тобто неспроможність до абстрактних відносин, і наявність святинь – віри в ідеали, без сумніву, можуть стати передумовою модернізації (постмодернізації), створити нову Україну. Але Україна йде шляхом ХХ століття – нова теорія, нове економічне насильство.

У цьому зв’язку постає питання про європейську ідентичність України, Туреччини, інших країн Східної Європи, про західну ідентичність країн Південно-Східної Азії. З Китаю Україна виглядає як Європа, з Арабських Еміратів Туреччина постає європейською країною,

хоча з Франції вони бачаться не такою вже Європою. Японія стала нині Заходом для усіх. Не відстає від неї, як не дивно, і Китай.

Модернізація передбачала таку відповідь на поставлене вище питання: вони європейськи ідентичні тим більше, чим більше подібні на Західну Європу. Постмодернізація передбачає, що європейська ідентичність цих країн – це не подібність на Європу, а їх власна здатність бути Європою для своїх менш розвинених сусідів.

Україна робить нині помилку:

1) продовжуючи орієнтуватися на “наздоганяючу модель” модернізації з притаманною їй науковою моделлю і принципами насильства замість використання всіх наявних рис суспільства для розвитку;

2) вважаючи, що завтра тут має бути Париж. Прикро і дивно, що того, що відбувається, не розуміє і Захід, точніше західні політики і західна преса, що крах більшовизму в Україні сконцентрував увагу на політичних процесах і заступив небезпеку того, що Україна залишиться в культурі XIX століття з її орієнтацією на канони науковості XIX століття і виправдовуване ним насильство заради прогресу. Боротьба з комунізмом заступила те, що про нього влучно сказав А. Кестлер у романі “Засліплююча темінь” – комунізм був насильницьким способом модернізації Радянського Союзу, відповідно, і України. Остання значною мірою виявилася традиційним суспільством, яка в муках переходить до сучасності. Своім авторитаризмом, насильством традиційне суспільство, особливо в умовах модернізації, майже подібне до суспільства Європи (Німеччину та Італію 30-х і 40-х років XIX століття), що здійснювали політичний контроль над громадянами. Подібність авторитарних і традиційних суспільств веде до того, що традиційні суспільства інтерпретуються як авторитарні. Це тлумачення помилкове, оскільки традиційне суспільство сприймає існуючу регламентацію як природну, пов’язану з його власними уявленнями про світ. Авторитарне суспільство має машину придушення громадян всупереч їх волі. Авторитаризм є силовим методом, щоб прискорити розвиток, і він нерідко виникає на перших стадіях модернізації – переходу від традиційного суспільства до сучасного і використовує ідеологічні можливості колективістських уявлень традиційного суспільства як доповнення до машини придушення. Це необхідно особливо підкреслити, оскільки модернізація тим більше, якщо вона швидка, нерідко ініціюється ототожненням традиційного й авторитарного суспільств [7, с. 41–43]. У цьому – джерело постійного бажання знищити старий досвід, побудувати все наново, джерело заохочення України, повторюючи радянський досвід, піти на нове коло самозаперечення і, як не прикро, самоповторення. Змінилися теорії, але не пом’якшилися звички, Україна не вплиється у сім’ю цивілізованих націй доти, доки цей циклічний і зациклований досвід (радянський) знову перебудувати життя на підставі теорії, знову шукати ворога і боротися з ним – не заміниться пошуком підстав розвитку у власній культурі.

Список використаних джерел

1. Alexander G. Sociological Theory. – Hutchinson, 1987. 2. Дув.: Apter D. The Politics of Modernization. – Chicago; L., 1965.
3. Дув.: Etzioni A. The moral dimension: toward a new economics. – N.Y., 1988. – 579 P.
4. Дув.: Inkeles A., Smith D. Becoming modern. Individual Change in Six Developing Countries. – Cambridge, 1974.
5. Lodge G. New American Ideology. – N.Y., 1986.
6. Дув.: Postmodernism and its Discontents. Theories, Practices. – L., N.Y., 1988. – 741 P.
7. Дув.: Теория и жизненный мир человека / Ответственный редактор В. Г. Федотова. – М.: РАН, Институт философии, 1995.

Александр Удод, Михаил Юрий

СОЦИАЛЬНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МОДЕРНИЗАЦИИ

В статье идет речь о модернизационных процессах, которые происходят в традиционных обществах и переход их к обществам современным. Рассматривается отличие между модернизационными и постмодернизационными процессами.

Ключевые слова: модернизация, постмодернизация, традиционное общество, архаичность, индивидуальность.

Olexandr Udod, Mykhaylo Yuriy

SOCIAL-AND-METHODOLOGICAL ASPECTS OF MODERNIZATION

The article is about the processes of modernization, which take place in traditional societies and their transition to modern societies. Also there is examined the difference between modernizational and post-modernizational processes.

Key words: modernization, post-modernization, traditional society, archaic, individuality.